

<https://doi.org/10.53656/his2023-3-3-eva>

*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

ОЦЕНКА НА СИМВОЛИТЕ НА МОДЕРНИЗАЦИЯТА В БЪЛГАРИЯ НА ГРАНИЦАТА НА XIX И XX ВЕК В ОПИСАНИЯТА НА РУСКИ ПЪТЕШЕСТВЕНИЦИ

Д-р Никита Гусев

Институт за славянознание – РАН

Abstract. The article provides a discursive analysis of the descriptions of Bulgaria compiled by Russian travelers in the first years after the fall of S. Stambolov and the normalization of relations between the two countries, in semiotic and axiological aspects. Publications in newspapers and books of those years, materials of the Russian State Archive of Literature and Art are compiled. On their basis, the features of Bulgarian public life that the authors paid the most attention to are highlighted: urban improvement, political development, attitude to religion and culture. Based on the analysis of the attitude to these symbols of modernity and Westernization, it is assumed that the descriptions of Bulgaria by Russian eyewitnesses contain elements of both oriental and occidental discourse, and the descriptions are based on a comparison of Bulgaria with an ideal modernization project.

Keywords: Bulgaria; Russia; travelogues; Westernization; modernization

Въведение

През лятото на 1894 г., след дълго прекъсване на дипломатическите отношения, в България пристига първият руски журналист. Това е А. В. Амфитеатров, който представлява вестник „Новое время“. Той идва във времето, когато княз Фердинанд отстранява Стефан Стамболов от власт и поема курс за нормализиране на отношенията с Русия. Монархът желае да представи себе си и Княжеството в най-благоприятна светлина. Ето защо се съгласява в страната да бъдат допуснати кореспонденти. След Амфитеатров в Княжеството пристигат и други руски публицисти, които с голям интерес гледат на свободна България и постигнатите от нея успехи. Само за 1894 – 1903 г., в допълнение към пътните бележки на А. В. Амфитеатров, на бял свят излизат текстовете на И. В. Скворцов, П. А. Кулаковски, А. А. Башмаков, Н. А. Епанчин, В. А. Гиляровски. Някои есета, например на М. Н. Сперански, остават необнародвани. След това, до началото на Балканските войни, интересът затихва, тъй като първоначалното любопитство е задоволено, въпреки

че си струва да се споменат публикуваните през 1903 – 1911 г. произведения на П. Д. Паренсов, П. А. Ритих, поредица от статии на В. Л. Тагеев и М. А. Осоргин. През 1912 г. посещават България десетина кореспонденти, четирима от които още през 1913 г. публикуват впечатленията си под формата на книги. Това са Н. П. Мамонтов, А. А. Пиленко, Е. Н. Чириков и патриархът на руската военна журналистика – Вас. И. Немирович-Данченко.

Публикациите от периода на Балканските войни са достатъчно добре изучени (Gusev 2020, pp. 79 – 87); освен това има и научни разработки, посветени на руските пътеписи за Полуострова до началото (Taki 2016) и по време (Frolova 2020) на Руско-турската война от 1877 – 1878 г. Но в настоящата статия ни интересуват произведенията от първите години след „преоткриването“ на Княжество България през 1894 г., които, колкото и да е удивително, са по-малко изследвани, отколкото например руските пътеписи за Македония (Shofman 1960; Germanov 2021). Изобщо, руските пътеписи за Балканите са изследвани забележимо по-слабо, отколкото западните, на които е посветена богата литература (Jezernik 2004; Todorova 2009).

Журналистите от Руската империя дълго време нямат възможност да посещават Княжеството. Ето защо извършеният в него модернизационен скок им прави силно впечатление. „Сега всичко е ново, всичко е по друг начин в България“, пише през 1899 г. професор П. А. Кулаковски¹. Именно описанието на тези нововъведения и тяхната оценка са предмет на настоящата статия. В изследването на основата на резултатите от прилагането на сравнително-съпоставителния метод се извършва дискурсивен анализ на пътеписите от онези времена в семиотичен и аксиологичен аспект.

Европейският облик на София

Първото, което забелязват пътешествениците, са градовете и тяхното благоустройство. За признаци на модернизация и цивилизованост те приемат правите и широки улици и тяхната чистота. Полковник Н. А. Епанчин си спомня София отпреди Освобождението на страната, като „голямо, мръсно българо-турско село“ с „тесни, криви и много мръсни“ улици. Сега той се възхищава: „Минаха 22 години – и ние карахме по прави, доста широки улици; повечето къщи имаха европейски вид“². През 1899 г. П. А. Кулаковски също е поразен от видяното, при което отбелязва, че София е станала „благоустроен, съвършено нов град“³, улиците са станали широки, но засега не са павирани, осветлението в града е лошо, но вече се оправя⁴. В представите на професора градът вече е направил големи крачки към цивилизацията, макар и да не е завършил своята трансформация. В същото време, някои от авторите обръщат по-голямо внимание на недовършеността на процеса. А. В. Амфитеатров нарича главните улици на столицата „добри“ и „кътче от Виена“, но подчертава, че покрайнините на града са си останали село⁵. Подобно мнение изразява И. В. Скворцов, който по-

сещава България през 1896 г. Той отбелязва, че за 20 години е постигнато много, но „сносно павирани или шосирани са само главните и най-оживени улици“⁶.

След 15-ина години, по време на Балканските войни, авторите отново отбелязват разликата между централните улици и покрайнините, но електрификацията на града, трамвайният транспорт, строителството на нови сгради предизвикват у руските наблюдатели допълнително възхищение (Gusev 2020, pp. 360 – 367). Промените в облика на София за тях стават главният символ на приобщаването на България към европейската цивилизация.

Впрочем намират се и критици на процеса на обновление на града. Така например в градината, „отделена от града с твърде зловонна канава или рекичка“, през която е прехвърлен „украшен с орли мост“, А. В. Амфитеатров не намира „нищо хубаво“⁷. Скоростта растяла според него, но отрицателно се отразявала и върху красотата, и върху отношението към старите постройки⁸. На последното обръща особено внимание професор М. Н. Сперански. Видяното той нарича „трескаво“ строителство „с претенции на европейски град“, което се съпровожда с унищожаването на „остатъците на монументалните старини“. Особено го възмущава съдбата на храма „Св. София“, на който „устройват горе твърде безвкусна, аз бих казал, глупава, беседка-курник, и „Св. София“ сега служи за кула, за да се наблюдава дали няма някъде в българската столица пожар“⁹.

Колкото и да е изумително, и самото отношение към града, като символ на европейската цивилизация, също се подлага на критика. За Н. А. Епанчин специалното внимание към развитието на градовете не е положително явление. Той с горчивина отбелязва, че за развитието на селата пари не се харчат и в резултат на това е започнало масово преселване на хората в градовете¹⁰. В случая с дадения автор обаче следва да се отчита неговият консерватизъм, който ще се прояви неведнъж в настоящата статия.

Българската демокрация

Оценките за другия символ на свободна България – нейната демокрация, се оказват още по-сложни. Авторите имат негативно отношение към въвлечането на населението в политическия процес, което традиционно се счита за важна характеристика на демократичните режими. Още в една от първите си статии, през 1894 г., А. В. Амфитеатров отбелязва, че „в България като че ли изобщо няма аполитични хора“¹¹.

По-късно, след общуването си с представителите на елита, той затвърждава мисълта си: „Всичко придобива политически оттенък: политиката е необходима подправка за техните закуски, обеда и вечери; българинът целува жена и мисли за преврат“¹². По мнението на А. А. Башмаков, в крайна сметка, силите на народа се изразходват в непроизводителни спорове и конфликти заради интересите на отделни лица, докато в същото време чужденците подчиняват живота на страната¹³. Част от тези спорове намират място в пресата и мнозина от авторите

в своите текстове обръщат внимание на политизацията и агресивността¹⁴, а А. В. Амфитеатров отбелязва дори в личното си писмо до редактора на „Новое время“ А. С. Суворин колко силно впечатление му е направило това¹⁵.

Политическият елит на България се представя в публикациите на очевидците също толкова негативно. П. А. Кулаковски посочва, че министрите се стремят към лично облагодетелстване, и нарича кабинета на Д. Греков „министерство на печалбарството и гешефта“¹⁶. А. В. Амфитеатров пък описва представителите на елита с различна степен на симпатия, но има в неговата кореспонденция една персона, която е направо демонична, и това е Стефан Стамболов. С него той се среща и лично. Повечето от събеседниците му насочват разговорите към фигурата на падналия управник. Обвиняват го в лично участие в изтезанията, в разврат, корупция, стремеж да смени династията, и много други. Това може да се обясни с опитите на българските събеседници да прехвърлят вината за периода на разрив в отношенията между двете страни персонално върху бившия премиер, снемайки от себе си отговорността. Нещо повече: представя се, че много от отрицателните навици на елита са наложени от Стамболов. В частност, към тях се отнася корупцията, за което свидетелстват П. А. Кулаковски¹⁷ и А. В. Амфитеатров¹⁸. Разбира се, следите, оставени от Стамболов върху поведенческите практики на елита, са дълбоки (Mikolenko 2017, pp. 250 – 375). В същото време, за дълги години и във възприятията на руснаците за България определението „стамболовист“ е синоним на думата „русофоб“ или „престъпен политик“.

При анализа на посочените свидетелства следва да се отчита, че с години преди това в руския печат българската политическа система се подлага на дискредитация: в неблагоприятна светлина се представят нейният елит, процедурите за провеждане на избори¹⁹ и т.н. Затова по време на визитата си в България публицистите са под влиянието на определени предубеждения, внушени им от пресата. За отбелязване е, че дори паралелно със статиите на Амфитеатров в „Новое время“ на страниците на същия вестник се обнародват и твърде издевателски и българофобски текстове, във връзка с което самият той моли главния редактор на изданието А. С. Суворин да смени тона, като го направи по-дружелюбен²⁰.

Десетилетие по-късно българската демокрация вече се подлага на по-умерена критика и често се превъзнася от очевидците. Нещо повече: променя се описанието на положението на монарха. След падането от власт на Стамболов ролята на княз Фердинанд се премълчава от авторите на текстовете или се представя по-скоро, като че при стамболовисткото управление той е бил заложник на обкръжението и на ситуацията. През 1912 г. цар Фердинанд вече се описва като ключова фигура в политиката и фактически – единствен субект в политическото пространство: поредно свидетелство за постепенното установяване на режима на Фердинанд.

Съвременните научни изследвания признават, че в онези времена изборителната процедура, нивото на политическа дискусия и вестникарската риторика всъщност са далече от идеала (Ichev 2005, pp. 277–279; Palangurski 2008, p. 273; Zhivkov 2020, pp. 344 – 348). Затова журналистите на Руската империя имат основание да критикуват българската демокрация. Авторите от края на XIX в. дават универсално обяснение: демокрацията е дошла твърде рано. Като сравнява видяното преди това в Швейцария и тогава в България, А. А. Башмаков прави следното заключение: „Гук, при тази огромна липса на култура, при жестокост и отчасти зверски нрави, „свободните“, почти републикански форми водят до карикатура и уродливост“²¹. А. В. Амфитеатров при обобщаването на своите впечатления отбелязва, че българите получават демократичната система на управление, каквато в Русия никога не е имало, и че тя се стоварва върху довчерашните безправни поданици на султана. В резултат народът „полудява от подаръка, опиянява се“, започва да се задава от „съзнанието на това, че той е „Европа“. Но резултатът от всичко това не е нормално развитие, а низ от преврати и жестокият режим на Стамболов. По мнението на журналиста, това е отрезвило българите, дало им е възможност да разберат, че не трябва сляпо да се ориентират към западните образци²². Н. А. Епанчин също критикува „реда и похватите, сляпо заимствани от Западна Европа“. Той се фокусира главно върху замяната на бюрократичния апарат с лица, лоялни на дошлите на власт сили²³. За отбелязване е, че А. А. Башмаков оценява този феномен като процъфтяващ в САЩ²⁴. Следователно тази особеност е твърде характерна не само за българския политически живот; с нея изобщо се обяснява „пагубното влияние на Запада“.

Култура, бит, образование

Критикува се не само западното, но и източното влияние, което се характеризира по друг начин. То се превръща в символ на факта, че модернизацията не навлиза във всички сфери на българския живот. Това, заедно с възхищението от София, доказва, че руските журналисти оценяват негативно не само движението към европейската цивилизация. Така например А. А. Башмаков фокусира вниманието си върху тежкото положение на жените. Той вярва, че „и сега цялата морална атмосфера на „харемлъка“ все още ги потиска, макар и във форма, омекотена от християнството²⁵. С А. А. Башмаков се съгласява и А. В. Амфитеатров, който смята, че „самите българи са заразени от турците с ориенталски възгледи за жената и нея с този възглед са я заразили“²⁶.

Те приписват феномена на влиянието на Изтока, но сякаш забравят, че подобни порядки са характерни за аграрните общества, към които Княжеството все още принадлежи – по онова време повечето жители на града са родени в селата. Със същото недоразумение се обяснява и възмущението на тези двама автори от нивото на културата на гражданите. „Вкусът не е развит, естетиката

е сведена до нула“, пише А. А. Башмаков. Нивото на ресторантите, хотелите, забавленията на българите, смята той, всичко „е пропито с ужасната мизерия на народните вкусове, която отчасти характеризира и висшите слоеве“²⁷. На Амфитеатров пък не му харесват примитивно приготвената храна и поведението на зрителите в театъра²⁸, а така също литературните вкусове²⁹. В посочената позиция се проследява вътрешно противоречие – авторите считат, че след 500-годишното иго българите не са готови да установят демократичен ред, но искат от тях високо ниво на култура.

При анализа на оценките на руските журналисти следва да се държи сметка и за обстоятелството, че те са добре образовани представители на столичната култура на Русия. Техният поглед върху нещата търси оценки не толкова и само в етническата плоскост на различията, доколкото, като цяло, те са социално чужди на българското общество. В същото време, през 1911 г. една донска казачка е поразена от нивото на образованост и култура на българските селяни, които добре разбират агрономите, „употребяващи например такива думи, като „солидарност“, „идеал“, без това да затруднява слушателите“³⁰.

Струва си да се отбележи, че през 1912 г. публицистите обръщат внимание и на този символ на модернизацията, а именно нивото на образованост на населението, на което отделят значително внимание. На вододела на столетията само П. А. Кулаковски въодушевено пише за „огромните успехи“ на образованието и за стремежа на българите към него³¹. Съвсем по друг начин на това гледат консервативните Н. А. Епанчин и А. А. Башмаков. Последният се възмушава от това, че „възпитанието тук изцяло се заменя с образование“, а заветната мечта на родителите е придобиването на адвокатско звание. При получаването му синовете нямат друга алтернатива, освен да „бъдат министри, а след това да седят в опозиция, издавайки вестник или пишейки прошения в дюкяна, на улицата“³². И наистина, в България се наблюдава диспропорция при придобиването на образование, свързано с реалния сектор на икономиката, и с областта на хуманитаристиката. Всъщност профилно за промишлеността образование получават по-малко от четвърт от всички, които са се учили в странство с държавна стипендия (Berov 2020, p. 216).

На Н. А. Епанчин принципно не му харесва подходът към образованието. Той счита, че добрите учители са малко, освен това обучението е „лишено от религиозно-патриотична насоченост“, което се изразява във възмутителния според него факт: „Аз срещях доста деца на възраст от 8 до 10 години, които не знаеха и най-необходимите молитви и не знаеха как се казва българският княз“³³. Той смята, че една от причините за създалата се ситуация е отстраняването на духовенството от преподаването на Закон Божий в училищата³⁴. Забележително е, че самите българи се гордеят с отстраняването на духовенството и дори се хвалят за това на френския политик А. Бриан, който се стреми да отдели Църквата от държавата (Mushanov 2018, pp. 361 – 362). Ето защо

по въпроса за секуларизацията на образованието българският поглед към света е по-модерен, отколкото мирогледът на руския полковник.

Пък и самото отношение към религията в България винаги учудва руснаците. Индиферентността към нея се отбелязва от авторите многократно; за тях, очевидно, това е един от маркерите за „различие“ с българите при прилагането на семантичното противопоставяне „свой – чужд“. В разглеждания период за това пишат мнозина³⁵, а П. А. Кулаковски и Н. А. Епанчин намират за феномена обяснението, че е наследен от времената на господството на фанариотите³⁶. Възможно е поради това посоченото различие между руснаците и българите да не е негативно оцветено – не се приписва на влиянието на Запада или Изтока и не служи за символ на промените, протекли в свободна България.

Заклучение

Сред основните символи на промените, настъпили в България през първите две десетилетия на свободата, на които авторите обръщат внимание, са промяната в градския пейзаж и демократизацията на страната, като знаци на модернизацията. Авторите очертават европейския характер на произхода на тези явления, но им дават диаметрално противоположни оценки. Критиката заклеява не толкова желанието да се подражава на Запада, а начина, по който то се осъществява – бързането в облагородяването на София и неадаптираното заимстване на европейските политически институции. При коментарите за неподготвеността на хората за последното пътешествениците посочват ниското ниво на култура на населението, включително подчиненото положение на жените, което те приписват на влиянието на Изтока.

По такъв начин на негативни оценки са подложени символите на Запада, за които страната не е готова поради своето ниво на развитие, и символите на Изтока, от които страната трябва да се избави, за да докаже своята развитост. В резултат се получава изненадващо сливане на ориенталски и оксиденталски дискурс, където негативните черти, независимо от реалния им произход, са етикетирани като влияние на Запада или наследство на Изтока. Възниква усещането, че руските автори оценяват България преди всичко в сравнение с европеизираната Русия. С едно уточнение, защото всъщност това е Русия, която те биха искали да видят, а не реално съществуващата. В посочения идеален модел са заимствани, от една страна, само най-добрите черти от Европа, с широки и чисти градски улици, с високо ниво на културно развитие на хората. А от друга страна, идеалът предполага силна религиозност и особен тип управление, за което може да се каже само, че това не е демокрация с масово политическо участие. И именно този специален проект за модернизация за тях е идеалът, отклоненията от който те оценяват негативно.

Следва да се отчете, че голяма част от описаното от тях в България е повлияно от господстващите стереотипи. Защото през тези години излизат на

колко популярни публикации за България. Те не крият, че се опират на прочетеното във вестниците, на по-ранните известия, включително и на книгата на Ф. Каниц, и това допринася за утвърждаването на определени стереотипи³⁷.

Безусловно, те повлияват на пътешествениците, които в общи линии виждат онова, което очакват да видят. Ето защо към точността на техните заключения следва да се отнасяме критично. Но по-внимателното разглеждане на процесите в балканските страни, представени в описанието на руските очевидци, ни дава възможност да видим феномен, който чужденец от другаде може и да не разбере, а самите жители на тези страни не забелязват поради ежедневието и очевидността за тях на това или онова явление и незабележимостта на постепенните промени (Shemyakin 2016, p. 402). А такъв поглед има потенциала да разкрие „българския акцент“, който в процеса на нагаждане към местните условия придобива очертанията на догонваща модернизация.

Превод от руски: проф. д.н. Асен Кожухаров

БЕЛЕЖКИ

1. КУЛАКОВСКИЙ, П.А., 1899. Из поездки по Болгарии. *Московские ведомости*, 8 XI.
2. ЕПАНЧИН, Н.А., 1900. *В Болгарии осенью 1899 года*. Санкт-Петербург: Штаб войск Гвардии и Петербургского военного округа, с. 14 – 16.
3. КУЛАКОВСКИЙ, П.А., 1899. Из поездки по Болгарии. *Московские ведомости*, 8 XI.
4. КУЛАКОВСКИЙ, П.А., 1899. Из поездки по Болгарии. *Московские ведомости*, 20 XI.
5. АМФИТЕАТРОВ, А.В., 1901. Недавние люди. Санкт-Петербург: Товарищество художественной печати, с. 97.
6. СКВОРЦОВ, И., 1897. В Болгарии. *Русский вестник*, № 8, с. 197 – 198.
7. АМФИТЕАТРОВ 1901, с. 98.
8. Пак там, с. 95.
9. СПЕРАНСКИЙ, М.Н., 1897. *По Сербии и Болгарии*. In: Сперанский Михаил Несторович. Ф. 439, оп. 1., а.е. 102, л. 20 – 21. Ат: Российский государственный архив литературы и искусства.
10. ЕПАНЧИН 1900, с. 111.
11. АМФИТЕАТРОВ, А.В., 1894. Письма из Болгарии. *Новое время*, 23 VI.
12. АМФИТЕАТРОВ, А.В., 1894. Впечатления в Болгарии. *Новое время*, 1 VII.
13. БАШМАКОВ, А.А., 1903. Болгария и Македония. Санкт-Петербург: Слово, с. 76. Посочените в дадената книга текстове по-рано са издавани във вестниците под псевдонима "Вещий Олег".

14. СКВОРЦОВ, И., 1897. В Болгарии. *Русский вестник*, № 9, с. 186; КУЛАКОВСКИЙ, П.А., 1899. Из поездки по Болгарии. *Московские ведомости*, 27. XI; ЕПАНЧИН 1900, с. 13, 36; АМФИТЕАТРОВ, А.В., 1894. Впечатления. *Новое время*, 31. VII.
15. АМФИТЕАТРОВ, А.В. 29.06.1894. *Письма и телеграмма Амфитеатрова Александра Валентиновича А. С. Суворину*. In: Суворин Алексей Сергеевич. Ф. 459, оп. 1., а.е. 100, л. 19. At: Российский государственный архив литературы и искусства.
16. КУЛАКОВСКИЙ, П.А., 1899. Из поездки по Болгарии. *Московские ведомости*, 6 XII.
17. КУЛАКОВСКИЙ, П.А., 1899. Из поездки по Болгарии. *Московские ведомости*, 20 XI.
18. АМФИТЕАТРОВ, А.В., 1894. Впечатления в Болгарии. *Новое время*, 28 VI.
19. За ожесточението могат да свидетелстват най-малкото заглавията на вестник „Славянски известия“ от 1890 г.: „Македонският въпрос и софийските самозванци“ (№ 30), „България и политиката на нейните лъжеуправници“ (№ 25), „Мнимата победа на софийските узурпатори“ (№ 33).
20. АМФИТЕАТРОВ, А.В. 22.07. 1894. *Письма и телеграмма Амфитеатрова Александра Валентиновича А. С. Суворину*. In: Суворин Алексей Сергеевич. Ф. 459, оп. 1., а.е. 100, л.24. At: Российский государственный архив литературы и искусства.
21. БАШМАКОВ, А.А., 1903, с. 76.
22. АМФИТЕАТРОВ, А.В., 1894. Впечатления. *Новое время*, 29 VIII.
23. ЕПАНЧИН 1900, с. 8.
24. БАШМАКОВ 1903, с. 75.
25. БАШМАКОВ 1903, с. 78.
26. АМФИТЕАТРОВ 1901, с. 125.
27. БАШМАКОВ 1903, с. 77 – 78.
28. АМФИТЕАТРОВ 1901, с. 158.
29. Пак там, с. 111.
30. АНДРЕЕВА, В.Г., 1911. В Болгарии. *Письма крестьян*, вып. 1, с. 7.
31. КУЛАКОВСКИЙ, П.А., 1899. Из поездки по Болгарии. *Московские ведомости*, 20 XI.
32. БАШМАКОВ 1903, с. 77.
33. ЕПАНЧИН 1900, с. 120.
34. Пак там, с. 64.
35. АМФИТЕАТРОВ, А.В., 1894. Впечатления. *Новое время*, 14 VIII; СКВОРЦОВ, И., 1897. В Болгарии. *Русский вестник*, № 8, с. 197.

36. КУЛАКОВСКИЙ, П.А., 1899. Из поездки по Болгарии. *Московские ведомости*, 8 XI; ЕПАНЧИН 1900, с. 63 – 64.
37. БАРСОВ, К.А., 1889. *Болгария и болгары*. Москва: «Народная библиотека» В.Н. Маракуева; ВОДОВОЗОВА, Е.Н., 1898. *Как люди на белом свете живут: Болгары. Сербь. Черногорцы*. Санкт-Петербург: типография Стасюлевича; АЛЕКСАНДРОВ, Н.А., 1900. *Болгария: Чтение для народа*. Москва: А.Я. Панафидин.

ЛИТЕРАТУРА

- БЕРОВ, Х., 2020. „Балканските японци“. *Социално-икономически профили на модернизацията и индустриализацията по примера на Сърбия и България (1878 – 1912)*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. ISBN: 978-954-07-4879-5.
- GERMANOV, S., 2021. *Пиринска Македония в руската наука и култура (от средата на XVII в. до 1912 г.)*. София: Нар. читалище „Кузман Шапкарев – 2009“. ISBN: 978-954-92400-7-8.
- ГУСЕВ, Н.С., 2020. *Болгария, Сърбия и русское общество во время Балканских войн 1912 – 1913 гг.* Москва: Индрик. ISBN: 978-5-91674-592-4. DOI: 10.31168/91674-592-4.
- ЖИВКОВ, С., 2020. Историческите изследвания от периода 1984 – 2011 г. за електоралните регулации и изборния процес в докоммунистическа България: тенденции и проблеми. *История*, т. 28, № 4, с. 335 – 355. ISSN 1314–8524.
- ИЛЧЕВ, И., 2005. *Междено време*. София: Колибри. ISBN 954-529-347-0.
- КОЖУХАРОВА, М. (съст.), 1986. *Руски пътеписи за българските земи XVII – XIX век*. София: Отечествен фронт.
- МУШАНОВ, Н., 2018. *Спомени. Дневник. Автобиография*. Н. КИСЕЛКОВА, С. ХАЗАН (съст.). София: Изток – Запад. ISBN: 978-619-01-0117-8.
- ПАЛАНГУРСКИ, М., 2008. *Избори по стамболовистки (1887 – 1894)*. В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“. ISBN: 978-954-524-661-6.
- ФРОЛОВА, М.М., 2020. Передовой отряд генерал-лейтенанта И.В. Гурко в г. Эски-Загра в июле 1877 г. (по воспоминаниям участников русско-турецкой войны 1877 – 1878 гг.). *Славянский мир в третьем тысячелетии*, т. 15, № 1 – 2, с. 21 – 36. ISSN: 2412-6446. DOI: 10.31168/2412-6446.2020.15.1-2.02.
- ШЕМЯКИН, А.Л., 2016. Post scriptum. В: ШЕМЯКИН, А.Л. (ред.). *Человек на Балканах: Особенности «новой» южнославянской государственности: Болгария, Сърбия, Черногория, Королевство СХС в 1878 – 1920 гг.*, с. 393 – 407. Москва: Институт славяноведения РАН. ISBN: 978-5-7576-0358-2.

- ШОФМАН, А., 1960. Из истории русских путешествий в Македонию. *Известия Всесоюзного географического общества*, т. 92, с. 53 – 62. ISSN: 0373-353X.
- JEZERNIK, B., 2004. *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi. ISBN: 9-780863-565748.
- MYKOLENKO, D., 2017. What is the Political Legacy of Stephan Stambolov, How and Why Does It have to be Explored?. *Bulgarian Historical Review*, vol. XLV, no. 1 – 2, pp. 205 – 217. ISSN 0204-8906.
- TAKI, V., 2016. *Tsar and Sultan: Russian Encounters with the Ottoman Empire*. London, New York: I.B. Tauris. ISBN: 978-0-85772-803-6.
- TODOROVA, M., 2009. *Imagining the Balkans*. Oxford, New York: Oxford University Press. ISBN: 978-0-19-538786-5.

Acknowledgments & Funding

The research was carried out at the expense of a grant from the Russian Science Foundation № 22-18-00365 “Semiotic Models in the Cross-Cultural Space: Balcano-Balto-Slavica”, <https://rscf.ru/project/22-18-00365/>.

REFERENCES

- BEROV, H., 2020. “Balkanskite yapontsi”. *Sotsialno-ikonomicheski profili na modernizatsiata i industrializatsiata po primera na Sürbiia i Bülgariia (1878 – 1912)*. Sofia: St. Kliment Ohridski [in Bulgarian]. ISBN: 978-954-07-4879-5.
- FROLOVA, M.M., 2020. Peredovoi otriad general-leitenanta I.V. Gurko v g. Eski- Zagra v iiule 1877 g. (po vospominaniyam uchastnikov russko-turetskoi voiny 1877 – 1878 gg.). *Slavic World in the Third Millennium*, vol. 15, no. 1 – 2, pp. 21 – 36 [in Russian]. ISSN: 2412-6446. DOI: 10.31168/2412-6446.2020.15.1-2.02.
- GERMANOV, S., 2021. *Pirinska Makedoniia v ruskata nauka i kultura (ot sredata na XVII v. do 1912 g.)*. Sofia: Nar. ch-shte “Kuzman Shapkarev – 2009” [in Bulgarian]. ISBN: 978-954-92400-7-8.
- GUSEV, N.S., 2020. *Bulgaria, Serbia and Russian society during the Balkan wars (1912 – 1913)*. Moscow: Indrik [in Russian]. ISBN: 978-5-91674-592-4. DOI: 10.31168/91674-592-4.
- ILCHEV, I., 2005. *Mezhdeno vreme*. Sofia: Kolibri [in Bulgarian]. ISBN: 954-529-347-0.
- JEZERNIK, B., 2004. *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*. London: Saqi. ISBN: 9-780863-565748.
- MUSHANOV, N., 2018. *Spomeni. Dnevnik. Avtobiografiia*. Edited by N. KISELKOVA & S. HAZAN. Sofia: Iztok-Zapad [in Bulgarian]. ISBN: 978-619-01-0117-8.

- MYKOLENKO, D., 2017. What is the Political Legacy of Stephan Stambolov, How and Why Does It have to Be Explored?. *Bulgarian Historical Review*, vol. XLV, no. 1 – 2, pp. 205 – 217. ISSN 0204-8906.
- PALANGURSKI, M., 2008. *Izbori po stambolovistki (1887 – 1894)*. V. Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy [in Bulgarian]. ISBN: 978-954-524-661-6.
- SHEMIAKIN, A.L., 2016. Post scriptum. In: SHEMIAKIN, A.L. (ed.). *Chelovek na Balkanakh: Osobennosti “novoy” iuzhnoslavianskoi gosudarstvennosti: Bolgariia, Serbiia, Chernogoriia, Korolevstvo SKHS v 1878 – 1920 gg.*, pp. 393 – 407. Moscow: Institut slavianovedeniia RAN [in Russian]. ISBN: 978-5-7576-0358-2.
- SHOFMAN, A., 1960. Iz istorii russkikh puteshestvii v Makedoniiu. *Izvestiia Vsesoiuznogo geograficheskogo obshchestva*, vol. 92, pp. 53 – 62 [in Russian]. ISSN: 0373-353X.
- TAKI, V., 2016. *Tsar and Sultan: Russian Encounters with the Ottoman Empire*. London, New York: I.B. Tauris. ISBN: 978-0-85772-803-6.
- TODOROVA, M., 2009. *Imagining the Balkans*. Oxford, New York: Oxford University Press. ISBN: 978- 0-19-538786-5.
- ZHIVKOV, S., 2020. The Historical Surveys (1984 – 2011) of the Electoral Laws and the Electoral Process in Pre-Communist Bulgaria. *Istoriya–History*, vol. 28, no. 4, pp. 335 – 355 [in Bulgarian]. ISSN 1314-8524.

**EVALUATION OF THE SYMBOLS OF MODERNIZATION
OF BULGARIA AT THE TURN OF THE XIX AND XX
CENTURIES IN THE DESCRIPTIONS
OF RUSSIAN TRAVELERS**

✉ **Dr. Nikita Gusev**

ORCID iD:0000-0002-9573-7018

Institute of Slavic Studies of the Russian

Academy of Sciences

119334 Moscow

Leninsky Prospect, build. 32-A

E-mail: gusevns@gmail.com

Translation from Russian:

✉ **Prof. Asen Kozhukharov, DSc.**

ORCID iD: 0000-0001-7979-3063

Nikola Vaptsarov Naval Academy

E-mail: robert77@naval-acad.bg